

VU Research Portal

Behaaglijk onbehagen. De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf

Ribberink, J.C.A.P.

published in
Nieuwste tijd
2001

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Ribberink, J. C. A. P. (2001). Behaaglijk onbehagen. De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf. *Nieuwste tijd*, 1(2), 21-37.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Anneke Ribberink

De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf

'Nodig zijn in Nederland "betere voorzieningen, zoals kinderopvang, scholen die kinderen niet naar huis sturen als een leraar ziek is en schooltijden die aansluiten bij werktijden. In landen als België en Frankrijk is dit veel beter geregeld [...]''¹

Dit is een citaat uit een recent krantenartikel over (het gebrek aan) goede gezinspolitiek in ons land.² Al lezende bekruipt mij een déjà-vu-gevoel. Deze passage zou rechtstreeks overgenomen kunnen zijn uit het oprichtingsprogramma uit 1968 van Man Vrouw Maatschappij, de eerste organisatie van de tweede feministische golf in Nederland.

Is er dan zo weinig verbeterd? Wat heeft die nieuwe feministische beweging eigenlijk tot stand gebracht? En bestaat er reden tot tevredenheid over het bereikte? Dit laatste lijkt zeer de vraag als we de hedendaagse berichtgeving van het emancipatiefront onder ogen zien. Vrouwen hebben massaal de arbeidsmarkt betreden, maar zijn ze er gelukkiger van geworden? Jonge vrouwen belanden snel in de wao. Vrouwen met kinderen kampen met moeilijkheden bij het combineren van zorg en arbeid. En mannen hebben nog steeds een gering aandeel in de huishoudelijke taken; in niet meer dan gemiddeld 3 tot 4 procent van de huishoudens is dit het geval.³ Bovendien: de seksualisering van het vrouwbeeld, ooit de kop van jut voor het feminisme van de

tweede golf, lijkt eerder toe- dan afgenomen te zijn, afgaande op wat ons in de media wordt voorgeschoteld.

Is het dan zo dat de feministische beweging veel pretenties had, maar er weinig van waar maakte? En zo ja, ligt dat aan de beweging of heeft de samenleving die echte vooruitgang onmogelijk gemaakt? Om een antwoord te vinden op deze vragen ga ik op zoek in de geschiedenis van het Nederlands feminisme. Ik doe dit steekproefsgewijs. Drie belangrijke momenten komen aan de orde: de ontstaansfase van de tweede golf eind jaren zestig, de situatie in de late jaren zeventig toen de nieuwe feministische beweging op haar hoogtepunt was en de late jaren tachtig, het tijdvak waarin de neergang van de tweede feministische golf zichtbaar werd.

De jaren zestig

Misschien ligt een deel van de verklaring voor het geringe succes in de ontstaansfase van het nieuwe feminisme. Ook toen was er al sprake van een weinig eenduidige situatie. Aan de ene kant was in de jaren zestig het kostwinner-huisvrouwmodel dominant in de Nederlandse samenleving, getuige het feit dat tegen het eind van dat decennium nog 87 procent van de gehuwde vrouwen tussen de 15 en 64 jaar fulltime huisvrouw was.⁴ Uit een onderzoek dat midden jaren zestig werd gehouden, bleek dit model tevens

Dolle Mina-
demonstratie voor
kinderopvang op
het Binnenhof,
Den Haag, 1970
(foto Kors van
Bennekom)

het nastrevenswaardig ideaal te zijn van de overgrote meerderheid van de Nederlandse meisjes van 16 jaar en ouder.⁵ Aan de andere kant 'begon' paradoxaal genoeg in dezelfde periode de tweede feministische golf.

De Britse sociologe Olive Banks, die onderzoek heeft verricht naar het feminisme als sociale beweging, tracht helderheid in deze kwestie te verschaffen. Zij verklaart het ontstaan van de tweede feministische golf uit de tegenstrijdigheden waarmee vrouwen in de moderne samenleving werden geconfronteerd.⁶ Dit lijkt een acceptabele hypothese, want tegenstrijdigheden waren er in ons land zeker. Zij kwamen hoofdzakelijk voort uit een botsing tussen twee werelden: de vooroorlogse en de naoorlogse Nederlandse samenleving en hun bijbehorende normen en waardenpatronen.

Hans Righart heeft in zijn boek over het ontstaan van de vernieuwingsbeweging van de jaren zestig een uitvoerige schets gegeven van beide werelden. Als kenmer-

kend voor de vooroorlogse wereld noemt hij een 'sterk verzuilde structuur, weinig sociale en geografische mobiliteit en een beperkte industrialisatie'.⁷ Tot de normen en waarden die opgeld deden, behoorden gezagsgetrouwheid, soberheid, ascese en een puriteinse seksuele moraal.

Resten van het vooroorlogse bestel bleven tot in de tweede helft van de jaren zestig voortbestaan, zoals de traditionele opvatting dat het huwelijk en het moederschap de ware bestemming voor vrouwen waren, waaraan al het andere ondergeschikt diende te zijn. 'Moeder om vier uur thuis achter de theepot' is nog altijd een aansprekend beeld om deze opvatting aanschouwelijk te maken.

De historicus Blom spreekt over het burgerlijk-verzuilde patroon. Het model van het harmonische gezin, waarbij de man de kost verdiende en de vrouw de activiteiten binnenshuis voor haar rekening nam, werd breed aangehangen, zowel door de confessionele als door de liberale en sociaal-

democratische groeperingen. Het maakte deel uit van een burgerlijk waardenpatroon dat een bindend element vormde in een maatschappij waarin de verzuiling op zichzelf als splijtzwam werkte.⁸ Al sedert de zeventiende, maar met name vanaf de negentiende eeuw had dit ideaal, dat oorspronkelijk was voorbehouden aan de hogere klassen, zich steeds meer in de samenleving verbreid, tot het in de twintigste eeuw ook het geestelijk eigendom was geworden van de lagere groeperingen.

Het vooroorlogse bestel kwam in zijn nadagen (vanaf de late jaren vijftig) in botsing met de vernieuwende krachten in de naoorlogse samenleving. Deze was gekleurd door de opbouw van de welvaartsstaat. Een tijdens en na de oorlog geboren jonge generatie kon genieten van langer en beter onderwijs en raakte gewend aan aanzienlijk meer luxe dan men voor de oorlog had gekend. Een jongerenblad uit het begin van de jaren zestig verwoordde het nieuwe consumentisme treffend: 'En iedereen heeft een auto. Iedereen heeft geld. Iedereen kan alles kopen, zien, horen, lezen, leven.'⁹ In toenemende mate kwamen waarden tot ontwikkeling gericht op zelfontplooiing en op de kwaliteit van het bestaan. Ontzuiling en deconfessionalisering maakten de acceptatie van deze waardenschaal in brede kringen mogelijk. De consequenties voor de sekseverhoudingen van deze botsing tussen traditie en moderniteit staan centraal in de hiernavolgende schets.

Vooruitgang, doch met mate

Vrouwen hadden dankzij de verworvenheden van de eerste feministische golf (1860-1920) vooruitgang geboekt op terreinen, zoals onderwijs, arbeid en recht. Toch werden ze in de periode voorafgaand aan de tweede feministische golf in hoge mate aangespro-

ken op een vrouwenrol, die zeer verschild van wat van mannen in maatschappelijk opzicht werd verwacht.¹⁰ Het kostwinner-huisvrouwmodel had zo zijn aantrekkelijke kanten. In de eerste helft van de twintigste eeuw hebben de vakbonden hard gestreden om te bereiken dat gehuwde vrouwen, vooral uit de arbeidersklasse, niet langer uit 'werken' hoefden te gaan en volledig door hun man konden worden onderhouden. Nog in de jaren vijftig sloot het kostwinner-huisvrouwmodel aan bij de reële situatie van een grote groep getrouwde vrouwen in de Nederlandse samenleving, die in Europees verband eruit sprong vanwege haar hoge gemiddelde kindertal.¹¹ Ook de feministische beweging die was ontstaan tijdens en in het kielzog van de eerste golf, stelde het traditionele gezinsdenken niet fundamenteel ter discussie. De tot deze beweging behorende groeperingen, die streidden tegen uitingen van sekseongelijkheid, bleven nagenoeg buiten het blikveld van de jonge generaties. Jongeren hadden vaak geen idee van het werk dat de feministische organisaties verrichtten om de belangen van Nederlandse vrouwen te bevorderen.

Dit werk lag onder meer op het terrein van het huwelijksrecht, met als bekendste voorbeeld de afschaffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen in 1956. Daarnaast moet de strijd voor betere arbeidsvoorwaarden van gehuwde en ongehuwde vrouwen worden vermeld. Een der voornaamste wapenfeiten was de afschaffing van het verbod op het betaald werken van gehuwde ambtenaressen in 1955 met de aanneming van de motie-Tendeloo in de Tweede Kamer. Tevens ijverden meer politiek getinte organisaties als Vrouwenbelangen voor vergroting van het aandeel van vrouwen in politieke organen.

Dat neemt niet weg dat het feminisme tijdens de jaren vijftig en zestig in grote trekken een steunpilaar van het burgerlijk huwelijksideaal bleef. Ook organisaties als het Nederlands Vrouwen Comité en Vrouwenbelangen schaarden zich ten principale achter dit gezinsdenken. Ontplooiing voor vrouwen buiten het gezin was toegestaan, zolang dit gezin en met name de kinderen er niet onder zouden lijden. Dit traditionele gezinsdenken werd pas definitief doorbroken met de komst van de tweede feministische golf eind jaren zestig.¹² Uit deze nieuwe fase in de feministische beweging kwam het antwoord op de crisis in de sekseverhoudingen in de welvaartsstaat, ontstaan ten gevolge van tegenstrijdigheden waarvan er hierna enkele voorbeelden zullen worden behandeld.

Arbeid en onderwijs

Er bestaat in de literatuur geen eenstemmigheid over exacte percentages, maar men is het er wel over eens dat het aandeel betaald werkende vrouwen in Nederland in de jaren zestig laag was in vergelijking met omringende landen. Aan het begin van dit decennium had circa 22 procent van alle Nederlandse vrouwen betaald werk. Het percentage betaald werkende vrouwen op de totale beroepsbevolking was eveneens ongeveer 22, terwijl dat in Groot-Brittannië, Frankrijk en West-Duitsland tussen de 40 en 45 procent lag.¹³ De zich uitbreidende welvaartsstaat bracht een stijgende vraag naar arbeid met zich mee. Industrie en dienstverlenende sectoren kampten met tekorten aan arbeidskrachten. Gehuwde vrouwen uit alle lagen van de bevolking boden zich aan, deels uit financiële overwegingen om zich de geneugten van de welvaartsstaat te kunnen permitteren, en deels om zich te ontplooiën (met name vrouwen uit hogere sociale lagen). Laatstgenoemde motivatie

werd in de loop van de jaren zestig relatief belangrijker.¹⁴

De daling van het kindertal die zich begon af te tekenen, met name na de introductie van de anticonceptiepil in 1964, vergemakkelijkte de deelname van gehuwde vrouwen aan betaalde arbeid. De tolerantie ten aanzien van deze categorie vrouwen nam ook toe, eerst in kleine kring, bijvoorbeeld in progressieve partijen en de feministische beweging, later breder.

Het 'werken' van vrouwen met kinderen, zeker jonge kinderen, bleef evenwel een gevoelig punt. Blijkens een representatieve steekproef onder het Nederlandse volk in 1965 vond ruim 82 procent van de respondenten het betaald werken van de moeder in een gezin met schoolgaande kinderen bezwaarlijk. In een SER-rapport uit 1966 stond deze veelzeggende uitspraak: 'De vrouw die gezinsverantwoordelijkheid draagt, vervult voor de samenleving zulk een belangrijke functie, dat er van beïnvloeding van haar wens zich hieraan ten volle te wijden geen sprake zal mogen zijn.'¹⁵ Ondanks deze aanvankelijke terughoudendheid groeide het aandeel betaald werkende (gehuwde) vrouwen, ook die met kinderen, onmiskenbaar.¹⁶

Toch was er sprake van een opmerkelijke tegenstrijdigheid, samenhangend met de populariteit van het kostwinner-huisvrouw-model. In het vlak van de huishoudtechnologie waren er enerzijds ontwikkelingen die het voor de huisvrouw aantrekkelijker maakten om een betaalde baan te accepteren, denk bijvoorbeeld aan de introductie van de volautomatische wasmachine in de jaren zestig, die het wassen aanzienlijk vergemakkelijkte. Anderzijds werden er steeds hogere eisen gesteld aan de kwaliteit van het huishoudelijk werk; een trend naar verdere professionalisering die reeds in het interbellum was ingezet en die zich met name richtte op

vrouwe
mate o
groepen
ingewil
Aan de
gesteld
gogisch
oorlog
van de
is het
uit 196
in kind
moeder
zich in
het haa
grote ve
kind kr
zij verke

Teve
sterk op
taak se
spende
een gev
in Nede
name d
Een (g
werk w
minst g
dubbek
aangezi
golf ge
beroep
aan het

Een
vooral
uit de h
onderw
den me
achterst
onderw
Langev
op alle
bestond

vrouwen uit de hogere, maar in mindere mate ook op vrouwen uit de lagere sociale groeperingen. Huisvrouwen moesten steeds ingewikkelder maaltijden op tafel zetten. Aan de kinderopvoeding werden zware eisen gesteld door de hoge vlucht die de pedagogische wetenschap na de Tweede Wereldoorlog had genomen, waarbij vooral de rol van de moeder allesbepalend was. Typerend is het volgende citaat uit een handboek uit 1966 voor hogere beroepsopleidingen in kinderverzorging en -opvoeding: 'Elke moeder die van haar kind houdt (...) zal zich inspannen om haar plichten zo goed het haar mogelijk is na te komen. Er rust een grote verantwoordelijkheid op haar, want het kind krijgt de gevolgen te dragen van al wat zij verkeerd zou doen.'¹⁷

Tevens werden de hygiënische normen sterk opgeschroefd. Een huisvrouw die haar taak serieus nam, kon hieraan veel tijd spenderen. 'Her home as her factory' was een gevleugelde Britse uitdrukking die ook in Nederland steeds meer werd gebruikt, met name door vrouwen uit de gegoede burgerij. Een (gehuwde) vrouw die tevens betaald werk wilde gaan doen, werd derhalve op zijn minst geconfronteerd met een aanzienlijke dubbele belasting.¹⁸ Dit klemde te meer aangezien er vóór de tweede feministische golf geen sprake was van een substantieel beroep op vaders om een bijdrage te leveren aan het huishoudelijk werk.

Een verwante tegenstrijdigheid, ook weer vooral van belang met het oog op vrouwen uit de hogere sociale lagen, was te zien in het onderwijs. In de jaren vijftig en zestig haalden meisjes en vrouwen in snel tempo hun achterstand op jongens en mannen in het onderwijs in. De sociologe H.M. in 't Veld-Langeveld heeft in 1969 echter laten zien dat op alle onderwijsniveaus een seksescheiding bestond die ten nadele van meisjes en vrou-

wen uitviel en een rem vormde op verdere vooruitgang. Deze seksescheiding hing samen met de idee dat huwelijk en moederschap eindbestemming voor vrouwen was, zodat een al te grote ambitie op intellectueel gebied verspilde moeite leek. Leren was goed voor een meisje, maar niet te veel en het mocht zeker niet ten koste gaan van haar vrouwelijkheid. De studie- en beroepsvoorlichting aan meisjes richtte zich op de verwachting dat zij zouden gaan trouwen.¹⁹

Eén voorbeeld, te weten de situatie in het voortgezet onderwijs, kan in dit verband volstaan: het percentage meisjes dat de ULO (Uitgebreid Lager Onderwijs) of het VHMO (Voorbereidend Hoger Middelbaar Onderwijs) bezocht, was zowel in 1956 als in 1966 vrijwel gelijk aan dat

van de jongens, maar de meisjes waren in beide jaren relatief oververtegenwoordigd op de ULO en ondervertegenwoordigd op het VHMO.²⁰ Binnen het VHMO kozen de meisjes in groteren getale voor de lichtere of als lichter geldende opleidingen, meer voor MMS dan HBS en gymnasium en meer voor de alfa- dan de bèta-richtingen. Dit laatste gold eveneens voor het ULO. Bovendien was in alle sociale milieus het studierendement van meisjes lager dan dat van jongens, in arbeiderskringen zelfs behoorlijk lager, waar het ging om schoolverlaters van gymnasium, HBS en lyceum zonder MMS.²¹

Tegen de achtergrond van zulke tegenstrijdigheden is de tweede feministische golf te verklaren. In de context van de welvaartsstaat traden veranderingsprocessen op die tegenstrijdige verwachtingspatronen voor vrouwen, vooral uit de hogere sociale lagen, acuut maakten. Doordat bovendien op een aantal cruciale terreinen soms betrekkelijk grote vooruitgang (met name inzake onderwijs) werd geboekt, werd vrouwen als

Leren was goed voor een meisje, maar niet te veel

het ware een beloning in het vooruitzicht gesteld, die als puntje bij paaltje kwam achterwege bleef. Deze ongelijkheid deed zich des te sterker voelen omdat ze botste met het gelijkheidsdenken en de idealen over het recht op vrije ontplooiing van de jaren zestig.

Het nieuwe onbehagen

Onder een groeiende minderheid van met name jonge, goed opgeleide vrouwen ontstond verzet tegen de dominantie van het kostwinner-huisvrouwpatroon. Dit protest kwam op tegen de achtergrond van een brede vernieuwingsbeweging, waarvan het feminisme, met als bakermat de Verenigde Staten, deel uitmaakte. De aanloopfase in ons land kenmerkte zich door aanzwellende discussies in allerlei media en de vorming van een netwerk van gelijkgezinden.²²

Een belangrijk moment was de publicatie van het artikel van Joke Kool-Smit over het 'onbehagen bij de vrouw' in het literaire tijdschrift *De Gids* van november 1967. Dit stuk vormde de directe voorloper van de Nederlandse tweede golf. De auteur leverde

**Je hele denken werd
uit het vertrouwde
raampje getild**

hierin kritiek op het toenmalige huwelijksideaal, dat ertoe leidde dat vrouwen afhankelijk werden van mannen. Daarnaast legde de publiciste de vinger op de pijnlijke plek van de hiervoor gesignaleerde tegenstrijdigheden die voortvloeiden uit dit gepropageerde model. Het zadelde meisjes op met een dubbele boodschap: enerzijds dienden zij zich voor te bereiden op een maatschappelijk bestaan, anderzijds werd hun duidelijk gemaakt dat hun maatschappelijke activiteiten een tijdelijk karakter zouden hebben, wat een geringe ambitie in de hand werkte.²³

Het artikel van Kool-Smit raakte bij veel vrouwen een gevoelige snaar. In de maanden

na verschijning ontstond een sneeuwbaaleffect van schriftelijke en mondelinge reacties. Samen met de publiciste Hedy d'Ancona besloot Kool-Smit een organisatie op te richten, die de onvrede onder jonge vrouwen moest omzetten in politieke eisen. Immers: 'Simone de Beauvoir had het bij een boek gelaten en dat was niet genoeg geweest.'²⁴

De eerste organisatie van de nieuwe feministische beweging, de Actiegroep Man Vrouw Maatschappij (mvm), zag oktober 1968 het licht. mvm bracht de boodschap van het nieuwe feminisme samen in een radicaal programma dat kernpunten van de tweede golf bevatte, zoals de noodzaak tot doorbreking van verstarde rolpatronen, van de komst van alternatieve samenlevingsvormen, van het zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen inzake abortus en van arbeidstijdverkorting en herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen. Met deze denkbeelden verzette mvm zich tegen de in die jaren meest in het oog springende vormen van sekseongelijkheid.

Hoe bevrijdend het bijvoorbeeld werkte dat de actiegroep morrelde aan de gevestigde normen en waarden over de man-vrouwverhouding, blijkt onder meer uit het volgende citaat van oud-mvm'ster en juriste Lies van Doorne uit 1978, waarin ze terugblikte op de oprichting: 'Deze gedachte van de rolpatronen en de beperkingen, die daardoor ontstaan voor de ontplooiing van elk mens, is vandaag de dag binnen mvm en ruim daarbuiten een bijkans afgekloven idee. Hoe moet ik het gevoel overbrengen hoe het was toen je daar voor het eerst echt over na ging denken? (...) Jongetjes die niet mochten huilen, meisjes die bij wijze van spreken juist moesten huilen. NIEUW NIEUW NIEUW. Vraagtekens bij "typisch vrouwelijk, typisch mannelijk". NIEUW. Waarom mannenberoepen, vrouwenberoepen? NIEUW etc

etc. Je hele denken werd uit het vertrouwde raampje getild. Je ging alles opnieuw bekijken en herwaarden.²⁵

Olive Banks beklemtoont dat de traditie van het feminisme als sociale beweging teruggaat tot eind achttiende eeuw. Zij onderscheidt onder meer een stroming op basis van de Verlichting, die de overeenkomsten, meer dan de verschillen, tussen de seksen beklemtoont en streeft naar seksegelijkheid. Dit is het 'liberal feminism', een term die Banks overigens zelf niet gebruikt. Daarnaast noemt ze het utopisch-socialistisch feminisme, dat eveneens uitgaat van seksegelijkheid, maar in tegenstelling tot het 'liberal feminism' tevens pleit voor afschaffing van privé-eigendom, voor vrije liefde in plaats van het individualistische en egoïstische gezin en voor leven in communes. Beide hier genoemde tradities komen sterk naar voren in de beginfase van de tweede feministische golf.²⁶

Flitsende start

Wat Nederland betreft, kan het 'liberal feminism' getraceerd worden in Man Vrouw Maatschappij. Het utopisch socialistisch feminisme vindt men gedeeltelijk terug bij de eind 1969 opgerichte actiegroep Dolle Mina. Deze groep droeg tegelijkertijd het stempel van de mengvorm van anarchistisch-marxistische ideeën, welke typerend was voor het gros van de nieuwe sociale bewegingen van de jaren zestig. Niet voor niets heette een toonaangevende brochure van Dolle Mina uit 1970 *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd*.²⁷ De actiegroep maakte met haar ludieke optreden een flitsende start en kreeg internationale bekendheid.

Kenmerkend voor de beginjaren van de tweede golf is dat mannen betrokken waren bij het feminisme. De gemeenschappelijke visie die hieraan ten grondslag lag was dat

mannen en vrouwen 'beiden slachtoffer van de rolverdeling en even "zielig"' waren, zoals enkele Dolle Mina's het hebben geformuleerd.²⁸ Nederland nam in dit opzicht een unieke plaats in Europa in. In de Verenigde Staten had het grote voorbeeld van Man Vrouw Maatschappij, de National Organisation for Women (1966), eveneens mannen als leden en in het bestuur.

De late jaren zeventig

Als we een sprong in de tijd maken en overstappen naar de late jaren zeventig, valt op dat de nieuwe feministische beweging is uitgegroeid tot een *booming business*. Gegevens over sociale basis en omvang van de tweede golf in Nederland zijn echter allesbehalve overvloedig beschikbaar. Het meest waarschijnlijk is dat de aanhang van het nieuwe feminisme werd gerekruteerd uit dezelfde sociale lagen als die welke de basis vormden van de overige 'nieuwe' sociale bewegingen, namelijk uit de zogeheten nieuwe middenklasse: intellectuelen, studenten, ambtenaren en werkers in de sociale sector.²⁹ Tot eind jaren zeventig was de beweging in hoofdzaak blank. Slechts geleidelijk sloten gekleurde vrouwen, afkomstig uit Surinaamse en mediterrane migrantengroeperingen, zich bij het feminisme aan. Een redelijk betrouwbare schatting is dat de beweging op haar hoogtepunt tegen het eind van dit decennium rond de zeven- à negenduizend vrouwen telde, die actief waren in feministische organisaties en groeperingen.³⁰

De dominante stroming binnen het feminisme in de late jaren zeventig was het feministisch-socialisme (fem-soc) of socialistisch-feminisme (soc-fem). Deze stroming bestond voor een niet onaanzienlijk deel uit nazaten van Dolle Mina, dat in de loop van de jaren zeventig steeds minder belangrijk was geworden en tegen het eind

van dit decennium een zachte dood stierf. Restanten van het utopisch-socialisme zouden in de jaren tachtig in geradicaliseerde vorm opduiken bij randgroepen in de feministische beweging, zoals de anarc-feministes.³¹ Ideologisch baseerde fem-soc zich op het radicaal-feminisme, dat uitging van een universele mannenheerschap-pij, het 'patriarchaat', waarin vrouwen en het vrouwelijk element onderdrukt werden. Dit uitgangspunt werd gecombineerd met een marxistische visie die beklemtoonde dat de vorm waarin de vrouwenonderdrukking zich manifesteerde, historisch bepaald was. Er werd veel werk gemaakt van de analyse van vrouwenonderdrukking tijdens het kapitalisme. Een specifieke verdienste van de (internationale) fem-socstroming was dat ze de aandacht vestigde op de belangrijke economische waarde die huishoudelijke arbeid voor het kapitalistische systeem had.³² Dit inzicht werd ook populair buiten het feministische circuit, bijvoorbeeld in het vormingswerk en de 'Open-School'-cursussen. 'Alle vrouwen zijn huisvrouw of zullen het eens worden' is een typerende openingszin van een populariserend boekje.³³ De nadruk op wat vrouwen gemeenschappelijk hadden, was een uitdrukking van het wij-gevoel en het zusterschapsidee dat hoorde bij de radicaal-feministische invloed. Een consequentie van deze invloed in de beweging was dat mannen, de 'onderdrukkers', niet langer deel uitmaakten van de hoofdstroom van het feminisme.

Officieel stelde fem-soc zich op het standpunt dat 'de lange mars door de instellingen' niet geschuwd moest worden. Dit punt had deze stroming gemeen met het 'liberal feminism'. In de praktijk was fem-soc terughoudend met het streven naar macht in politiek en samenleving en huiverig voor het werken binnen mannenorganisaties. Al-

leen uiterst linkse groeperingen kwamen in aanmerking—de Partij van de Arbeid gold voor velen al als 'rechts'—en ook dan hoorde men niet ostentatief te werken aan de eigen carrière, beïnvloed als fem-soc was door het anti-prestatieve-jaren-zestig-denken.

Er bestond een duidelijke voorkeur voor het zich apart seksegebonden organiseren binnen 'niet-kapitalistische' organisaties. Zo werd bijvoorbeeld gewerkt aan de opbouw van aparte curricula vrouwenstudies binnen universiteiten en hogescholen. Daarnaast was fem-soc de drijvende kracht achter een autonome vrouwenbeweging, die actief was in de strijd tegen harde (gewelddadige) porno en (seksueel) geweld. Een veelgehoorde leuze luidde: 'Porno is de theorie, verkrachting de praktijk'. De vanaf 1974 opgerichte 'Blijf-van-m'n-lijf'-huizen voor de opvang van mishandelde vrouwen en kinderen voorzagen duidelijk in een behoefte. In 1982 waren er landelijk 23 van dergelijke huizen, die in totaal zo'n drieduizend vrouwen opvingen.³⁴

Een belangrijke vooruitgang werd geboekt op het terrein van het overheidsbeleid in de vorm van de totstandkoming van een landelijk emancipatiebeleid onder het kabinet-Den Uyl in 1974. Dit was vooral te danken aan het onvermoeibare ijveren hiervoor van Man Vrouw Maatschappij. De implementatie ging echter uiterst moeizaam, niet in de laatste plaats door de tegenwerking vanuit de autonome vrouwenbeweging van dit als 'rechts' bestempelde overheidsbeleid. De titel van een artikel (van feministen) over het emancipatiebeleid uit 1979 spreekt boekdelen: 'Rijksfeminisme; uit de inksalon'.³⁵

Vooraanstaande leden van mvm, onder wie Joke Kool-Smit, Hedy d'Ancona en Marga Bruyn-Hundt, bezetten in de jaren zeventig sleutelposities in de Partij van de Arbeid en haar vrouwenorganisatie. Het

Vrouwen
gevormd
tij van d
vernieuw
ongekend
Rooie Vro
de fem-so
late jaren
het femin
werkelijke
in de pers
nog ander
doorslag
mapunter
1977 de ac
als de 25-
leden van
van PvdA
lichamen
opname v
van onbe
seksen in
PvdA. Dit
het PvdA
naar een v

Winst

Ondanks
late jaren
bespeuren
de femini
het terrei
en de rel
gebied van
jaren tacht

amen in
eid gold
1 hoorde
de eigen
door het
n.

eur voor
aniseren
aties. Zo
opbouw
es binnen
Daarnaast
at achter
die actief
lddadige)
n veelge-
e theorie,
anaf 1974
izen voor
en en kin-
hoeft. In
elijke hui-
l vrouwen

werd ge-
eidsbeleid
ming van
onder het
was vooral
are ijveren
happij. De
moeizaam,
genwerking
weging van
eidsbeleid.
nisten) over
reekt boek-
kapsalon'.³⁵
rvm, onder
Ancona en
in de jaren
rtij van de
nisatie. Het

Vrouwenkontakt, begin jaren zeventig omgevormd tot Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, kreeg met de groei en vernieuwing van deze partij een voorheen ongekende invloed op het partijbeleid. De Rooie Vrouwen stonden onder invloed van de fem-socbeweging en plaatsten zich in de late jaren zeventig ook op de grondslag van het feministisch-socialisme. Maar de daadwerkelijke invloed van het 'liberal feminism', in de persoon van de hiervoor genoemde (en nog andere) mvm-leden was groter en gaf de doorslag bij de formulering van programmapunten. Belangrijke wapenfeiten waren in 1977 de acceptatie van 'mvm-achtige' punten als de 25-procentsnorm (25 procent van de leden van partijcommissies en -besturen en van PvdA-fracties in vertegenwoordigende lichamen moest voortaan vrouw zijn) en de opname van het principe van herverdeling van onbetaalde en betaalde arbeid over de seksen in het beginselprogramma van de PvdA. Dit kreeg in april 1979 een vervolg toen het PvdA-congres uitsprak te willen streven naar een vijfjarige arbeidsdag.³⁶

Winst

Ondanks dergelijke successen was er in de late jaren zeventig een tegenstrijdigheid te bespeuren tussen de grote winst die door de feministische beweging was geboekt op het terrein van de mentaliteitsverandering en de relatief geringe vooruitgang op het gebied van structurele veranderingen. Begin jaren tachtig stelde een meerderheid van

de Nederlandse bevolking zich achter het principe dat betaalde en onbetaalde arbeid zou moeten worden herverdeeld over de seksen.³⁷

Ook was er winst op het onderwijsterrein. De meisjes hadden hun achterstand uit de jaren zestig in versneld tempo ingehaald. Eind jaren zeventig waren de deelnamepercentages van jongens en meisjes aan de verschillende typen algemeen voortgezet onderwijs bijna gelijk.³⁸ Een belangrijke bijdrage hieraan leverden de roldoorbrekende activiteiten van de stichting 'Marie, word wijzer!'. Deze stichting, gedragen door een tiental organisaties, ontstond in 1972 en kwam voort uit een door mvm een jaar eerder gestarte gelijknamige actie.

Daarnaast had zich in de tweede helft van de jaren zeventig in het kielzog van de autonome vrouwenbeweging een bloeiende feministische cultuur ontwikkeld. Tientallen vrouwen- en meidenhuizen, vrouwencafés, vrouwenrestaurants, vrouwengezondheidscentra, vrouwentelefoons, informatiecentra en vrouwenboekhandels kwamen tot bloei.³⁹ Wel was de feministische cultuur in hoofdzaak een elitaire aangelegenheid, voorbehouden aan goed opgeleide vrouwen uit de hogere sociale regionen, net als de rest van de feministische beweging. Vrouwen uit de arbeidersklasse werden niet of nauwelijks aangetroffen in de vrouwen- en meidenhuizen en vrouwenboekhandels.

Dit wil niet zeggen dat het feminisme de 'gewone' vrouwen niet bereikte. Veelgelezen

12A: Joke Kool-Smit op televisie, ca. 1970 (contactafdruk Kors van Bennekom)

damesbladen als *Margriet* en *Libelle* besteedden vanaf begin jaren zeventig regelmatig op voorzichtige wijze aandacht aan het emancipatiethema. Verder kan voor de tweede helft van de jaren zeventig worden gewezen op de zogeheten vos-cursussen. Deze Vrouwen Oriënteren zich op de Samenlevingscursussen richtten zich op vrouwen met niet veel meer opleiding dan de lagere school. Tussen 1975 en 1981 steeg het aantal vos-cursussen landelijk van enkele tientallen tot 930.⁴⁰

Stagnatie

Met de machtsvorming van vrouwen was het evenwel minder florissant gesteld. Hoogconjunctuur en feministische invloed brachten gezamenlijk sinds einde jaren zestig een toename van betaalde vrouwenarbeid tot stand. Dit resulteerde echter niet in een substantiële doorbraak naar de hogere arbeidsregionen. Vrouwen bleven oververtegenwoordigd in de lagere en deeltijdbanen, slecht betaald en met weinig promotiekansen. Aan het begin van de jaren tachtig was het percentage betaald werkende vrouwen gestegen naar 32, maar zij bekleedden slechts 5 tot 10 procent van de hogere en beleidsfuncties.⁴¹ In dit opzicht moet de negatieve invloed van een anti-prestatiemoraal vanuit de feministische beweging, die immers een belangrijk segment van de goed opgeleide jonge vrouwen organiseerde, niet worden onderschat. Bovendien bestonden er flinke weerstanden in de samenleving tegen vrouwen in hogere functies. Vermoedelijk was de neergaande lijn in de conjunctuur echter de doorslaggevende factor voor de tegenvallende arbeidskansen voor vrouwen. Met name na de oliecrisis van 1973 was er sprake van een oplopende werkloosheid die de kansen van nieuwkomers op de arbeidsmarkt sterk verminderde.⁴²

Misschien was het realistisch geweest om tevreden te zijn met wat tot dan toe bereikt was, gezien de ferme mentaliteitsverandering en andere in een relatief kort tijdsbestek behaalde successen. Het nieuwe feminisme bestond immers nog maar net tien jaar. Als we even in herinnering roepen hoe ingrijpend de tegenstrijdigheden in de sekseverhoudingen eind jaren zestig waren, kan het nauwelijks verwondering wekken dat het een decennium later nog niet op alle fronten hosanna was.

Desalniettemin kwamen er waarschuwingen, en niet van de minsten in het feminisme, dat het tempo van de beweging te laag lag. Joke Smit schreef in 1978 een belangwekkend artikel, 'Is het feminisme ten dode opgeschreven?' waarin ze stelde dat het Nederlandse feminisme veel had gepresteerd op het terrein van de bewustwording, maar in de bewustwordingsfase was blijven steken en politiek geen vuist kon maken. Het feminisme ontbeerde de zo noodzakelijke doeltreffende organisatievormen en macht.⁴³

In 1982 zag wederom een boeiende publicatie over de Nederlandse feministische beweging het levenslicht. Ditmaal betrof het een uitgave van politiek-cultureel centrum De Populier in Amsterdam naar aanleiding van een goedbezocht congres. De belangrijkste stromingen en organisaties in het feminisme kwamen aan het woord over het thema 'feminisme en politieke macht'. De sombere conclusie was dat het Nederlands feminisme weliswaar op het gebied van de mentaliteitsverandering veel had bereikt, maar geen politieke en structurele veranderingen had afgedwongen. Als voorbeelden werden het gebrek aan goede voorzieningen voor kinderopvang genoemd en het feit dat de herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid nog nauwelijks op gang was gekomen.⁴⁴

De late ja
Het leek a
genoemde
den bedier
de femini
maatschap
pelijk geac
macht in p
goed betaa
ommekeer
genoemde
niet veel m
de trend v
wordende
door een n
met een
mede in v
werklooshe
Hoe he
pragmatisc
van het 'li
in een aan
uitgedrage
de jaren
samengeste
de 'Associa
en onbetaa
vrouwen v
Van invloed
georganise
ling van be
concretisee
werkweek v
pragmatisc
jaren zever
tussen 'oue
Het 'liberal
vond nu oo
vrouwenor
tot de Ned
vrouwen er
Parallel
nisme als ic

De late jaren tachtig

Het leek alsof de auteurs van de hiervoor genoemde publicaties op hun wenken werden bediend, want in de jaren tachtig keerde de feministische beweging terug naar de maatschappij en raakten voorheen verwerpelijk geachte doeleinden als het streven naar macht in politiek en samenleving en naar een goed betaalde carrière geaccepteerd. Of deze ommekeer beïnvloed werd door de hiervoor genoemde publicaties is echter de vraag. Was niet veel meer sprake van een zich voegen in de trend van een in de jaren tachtig harder wordende samenleving, die zich kenmerkte door een no-nonsense mentaliteit en kampte met een dalende populariteit van links, mede in verband met een aanhoudend hoge werkloosheid?

Hoe het ook zij, in deze 'realistische' en pragmatische periode konden de doeleinden van het 'liberal feminism' zich verheugen in een aanzienlijke populariteit. Zij werden uitgedragen door, voor het feminisme van de jaren tachtig zo kenmerkende, breed samengestelde organisaties en platforms als de 'Associatie tot herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid' en het 'Breed Platform vrouwen voor economische zelfstandigheid'. Van invloed waren ook de door De Populier georganiseerde congressen over de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid, geconcretiseerd in het streven naar een 25-urige werkweek voor iedereen. Typerend voor deze pragmatische periode was dat de voor de jaren zeventig zo kenmerkende polarisatie tussen 'oude' en 'nieuwe' beweging afnam. Het 'liberal feminism' in hedendaagse vorm vond nu ook aanhang binnen de traditionele vrouwenorganisaties, van Vrouwenbelangen tot de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen en het Katholiek Vrouwengilde.⁴⁵

Parallel hieraan werd het radicaal-feminisme als ideologie in de loop van de jaren

tachtig minder invloedrijk en tevens de door haar beïnvloede fem-socstroming. Feministen bezigden minder vaak termen als 'patriarchaat' en 'onderdrukking' minder en vervingen deze door het meer neutrale 'machtsongelijkheid' of zelfs het deftige 'asymmetrische verhouding tussen de seksen'. Ook het modebeeld in de beweging veranderde. De revolutionaire spijkerbroek en het make-uploze gezicht van de jaren zeventig maakten plaats voor kokerrok, naaldhak, make-up en netnylons.⁴⁶

Al met al bleek aan het eind van dit decennium het tij voor het feminisme van de tweede golf geheel te verlopen. Ook andere nieuwe sociale bewegingen namen ten gevolge van de rechtser wordende tijdgeest sterk in kracht af.⁴⁷ Daarnaast was een aantal doeleinden gerealiseerd, waardoor een feministische beweging minder nodig leek. Begin jaren negentig was er van de oorspronkelijke beweging niet veel meer over. Er werd gesproken van 'emancipatiemoetheid'. Man Vrouw Maatschappij telde op haar hoogtepunt in 1973 drieduizend leden, maar bleek in 1988 geslonken tot een ledental van vijfhonderd en werd in dat jaar opgeheven. De Rooie Vrouwen, in de jaren tachtig aanvankelijk geteisterd door interne tegenstellingen en later door apathie en gebrek aan belangstelling, verdwenen begin jaren negentig. Ook van de overige, eertijds spraakmakende groeperingen en organisaties werd steeds minder vernomen. Een uitzondering op deze trend vormde het feministische maandblad *Opzij*, opgericht in het najaar van 1972. Dit tijdschrift kon al snel bogen op een oplage van meer dan vijftigduizend. Het had zich echter wel sterk verwijderd van zijn oorspronkelijke, radicaal-feministische uitgangspunt en ontwikkelde zich steeds meer tot een glossy magazine voor hoog opgeleide jonge vrouwen.

Erfenis

De erfenis van de feministische beweging van de tweede golf had in zekere zin al net zo'n tegenstrijdig karakter als de ontstaansfase. Daarnaast hield de vooruitgang op uiteenlopende terreinen geen gelijke tred.

Aan de creditzijde kan worden gewezen op de nieuwe abortuswet van 1984. Weliswaar waren de meeste betrokken partijen er maar ten dele tevreden over, maar hoofdzak was dat zij de bestaande geliberaliseerde abortuspraktijk niet doorkruiste.⁴⁸ De groei in deelname aan het onderwijs door meisjes zette zich voort. Ook het terrein van partijpolitiek en vertegenwoordigende politieke lichamen, van oudsher een mannenbolwerk, liet een gestage opmars van vrouwendeelname zien. Het percentage vrouwelijke leden van de Tweede Kamer was eind jaren tachtig gestegen tot 20, tweeënhalf keer zoveel als eind jaren zestig.⁴⁹ Het aandeel betaald werkende vrouwen was in 1991 weer verder toegenomen tot 56 procent en het aandeel vrouwen op de totale beroepsbevolking bedroeg in hetzelfde jaar 40.

Daarnaast bleef de reeds voor de jaren zeventig geconstateerde mentaliteitsverandering onder de Nederlandse bevolking gehandhaafd. In 1991 was 61 procent van mening dat het betaald werk gelijkelijk onder de seksen moest worden verdeeld. Nog maar 22 procent vond het bezwaarlijk dat vrouwen met schoolgaande kinderen buitenshuis betaald werk deden, dat wil zeggen een vermindering van 60 procent met het verhoudingsgetal uit 1965.⁵⁰ De aandacht voor de misstand van het seksueel geweld vanuit de feministische beweging resulteerde in een toename van de aangiftebereidheid onder slachtoffers en in een vergroting van deskundigheid ten aanzien van deze problematiek in het justitieel apparaat.⁵¹ Dankzij een vanaf de jaren zeventig daterende feministische strijd

werd in 1991 een wetswijziging doorgevoerd die verkrachting binnen het huwelijk en vergelijkbare relaties strafbaar stelt.⁵²

Er was evenwel ook een debetzijde. Er leek nog steeds sprake te zijn van een 'glazen plafond': de openlijke en verborgen mechanismen in de dominante mannencultuur in politiek, overheid, bedrijfsleven en wetenschap waren niet verdwenen. Vrouwen die onder invloed van de tweede golf vooruit waren gekomen, stootten niet echt door naar de top. Voorbeelden van hardnekkige weerstanden waren (en zijn) de gebrekkige toegang tot het 'old boys network' en de meer of minder openlijk geuite twijfels met betrekking tot de competentie van vrouwen. Zij werden buitengesloten, maar zij sloten ook zichzelf uit door zich niet te conformeren aan de heersende normen en waarden.⁵³

Het aandeel van vrouwen in de leiding van het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek is nog steeds gering. Eind jaren tachtig was 38 procent van de studenten in het wetenschappelijk onderwijs van het vrouwelijk geslacht. Een decennium later was dit percentage zelfs gestegen tot 50, terwijl het percentage vrouwelijke hoogleraren niet hoger dan vijf lag en ook in de overige wetenschappelijke functies een laag tot zeer laag vrouwelijk aandeel te constateren viel.⁵⁴

Uitermate tegenstrijdig waren ook de verworvenheden op het terrein van de arbeid. Sedert eind jaren tachtig werd geconstateerd dat de toename van het percentage betaald werkende vrouwen zijn schaduwkanten had in de vorm van problemen met de combinatie van thuiswerk en werk buitenshuis en de overbelasting die daarvan het gevolg was. Niet voor niets wijdde Christien Brinkgreve, toen hoogleraar vrouwenstudies te Nijmegen, haar oratie in 1988 aan het thema 'de belasting van de bevrijding'. De door het feminisme van de tweede golf

ging doorgevoerd
het huwelijk en
baar stelt.⁵²
een debetzijde. Er
te zijn van een
lijke en verborgen
nante mannencul-
d, bedrijfsleven en
rdwenen. Vrouwen
weede golf vooruit
n niet echt door
1 van hardnekkige
ijn) de gebrekkige
etwork' en de meer
wifels met betrek-
van vrouwen. Zij
aar zij sloten ook
et te conformeren
en waarden.⁵³
wen in de leiding
onderwijs en on-
ering. Eind jaren
van de studenten
onderwijs van het
decennium later
stegen tot 50, ter-
elijke hoogleraren
ook in de overige
s een laag tot zeer
constateren viel.⁵⁴
; waren ook de ver-
in van de arbeid.
erd geconstateerd
ercentage betaald
raduwkanten had
en met de com-
werk buitenshuis
daarvan het ge-
wijdde Christien
r vrouwenstudies
in 1988 aan het
e bevrijding'. De
de tweede golf

vanaf het begin aangedragen oplossing-
arbeidstijdverkorting en herverdeling van
betaalde en onbetaalde arbeid over de sek-
sen—had in slechts zeer beperkte mate in-
gang gevonden. Daarnaast deden de eerste
spijtoptanten van zich spreken: vrouwen die
het moederschap hadden uit- of afgesteld ten
behoefte van de gewenste carrière en op de
valreep nog een kind probeerden te krijgen,
wat niet altijd lukte.

In het kielzog van de no-nonsense men-
taliteit en een verzakelijkte samenleving was
sprake van een overwaardering van betaalde
arbeid, die sterk verschilde van de kritiek
op het overmatige arbeidsethos die het fe-
minisme in zijn beginfase had gekenmerkt.
Was in de jaren vijftig en zestig een betaald
werkende moeder een uitzondering geweest,
eind jaren tachtig leek het omgekeerde het
geval en was de 'thuismoeder' iemand die
zich in toenemende mate gedwongen zag
zich te verdedigen tegen kritiek op haar
status.⁵⁵ In het begin van dit decennium
was de inzet van vrouwen op de arbeids-
markt nodig geweest om het aantal uit-
keringsgerechtigden, waaronder met name
bijstandsmoeders moeten worden genoemd,
terug te dringen. Een kleine tien jaar later
eisten de opleving in de economie en de
overspannen arbeidsmarkt hun tol in de
vorm van, onder meer, een toenemende
vraag naar vrouwenarbeid.

De verwording van oorspronkelijk geheel
anders getoonzette idealen was mede het
gevolg van het feit dat de feministische
beweging te weinig haar stem verhoef omdat
ze in de late jaren tachtig sterk in kracht was
afgenomen.

Balans

Onmiskienbaar is veel veranderd op het ter-
rein van de sekseverhoudingen in de periode
van twintig jaar tweede feministische golf. Ik

wijs op het hemelsbrede verschil tussen het
toekomstperspectief van jonge vrouwen in
de jaren zestig en dat van hun evenknieën
in de jaren negentig. De eerste categorie
had voor het overgrote deel een tamelijk
vaststaand traject in het verschiep: trouwen,
huisvrouw worden en kinderen krijgen. Voor
wie dit ambieerde, was hier niets mis mee.

Een groeiende groep jonge vrouwen,
vooral de goed opgeleide onder hen, be-
gon dit vooruitzicht echter als een benau-
wend keurslijf te ervaren. Gesteund door de
ontplooingsideologie van de jaren-zestig-
bewegingen in het algemeen en het feminis-
me in het bijzonder sloegen ze hun vleugels
wijder uit in de samenleving.

Vraag is: zijn vrouwen er gelukkiger
van geworden? Hier past een antwoord uit
het artikel van Joke Kool-Smit over 'Het
onbehagen bij de vrouw' uit 1967: 'Er zijn wel
eens mensen die tegen mij zeggen: Geloof je
nu heus dat vrouwen zich geluk-
kiger zullen voelen als ze wer-
ken en geëmancipeerd zijn? Mijn
antwoord is: Daar weet ik niets
van, en daar gaat het ook niet
om. Men zou het werken van
gehuwde vrouwen kunnen vergelijken met
uitbreiding van het onderwijs. Beide stellen
mensen in staat hun horizon te verbreden
en meer geïnteresseerd te zijn in de wereld
omdat ze over meer aanknopingspunten
beschikken.(...) Wie erin slaagt zijn poten-
ties te realiseren kan zich tevreden voelen.
Wie getaxeerd wordt op eigen merites in
plaats van op de positie van een echtgenoot
hoeft zich geen aanhangsel meer te voelen;
de weg naar het zelfrespect is niet langer
geblokkeerd.'⁵⁶

Heeft het feminisme zijn pretenties waar-
gemaakt? Mijns inziens heeft de (Neder-
landse) tweede golf het er niet slecht af-
gebracht. Vanaf het ontstaan in de late

**Misschien zou er een
derde feministische golf
moeten komen om 'het
werk af te maken'**

jaren zestig heeft de beweging te maken gehad met tegenstrijdige tendensen in de samenleving, oude en nieuwe normen en waarden, die tegen elkaar in werkten, tegenvallende economie in de jaren zeventig, een harder wordende maatschappij in de jaren tachtig. Dit verklaart de ongelijksoortige en tegenstrijdige erfenis en de gebrekkige vooruitgang op een aantal terreinen. Het feminisme moest strijd leveren tegen flinke barrières, in een samenleving die tot in de late jaren zestig sterk traditioneel dacht over sekseverhoudingen.

Bezien vanuit dit vertrekpunt is veel bereikt. Dit vormt echter geen excuus voor het gebrek aan de opbouw van effectieve

machtsorganen in de jaren zeventig, toen de beweging het tij mee had. Als dat wel was gebeurd, waren er wellicht betere structurele veranderingen tot stand gekomen, zoals goede kinderopvangvoorzieningen en een sterkere positie van vrouwen in het arbeidsproces.

Misschien zou er een derde feministische golf moeten komen om 'het werk af te maken'. Voorlopig ziet het er echter naar uit dat er pas op de plaats wordt gemaakt. De jonge generatie vrouwen van nu beschouwt zichzelf niet als achtergesteld en heeft geen behoefte aan feminisme. En dat op zichzelf is ook weer een verworvenheid van het feminisme van de tweede golf. ■

Noten

- 1 Met dank aan dr Wantje Fritschy voor haar commentaar op een eerdere versie.
- 2 'Kinderen knagen aan koopkracht', *NRC Handelsblad* (5 mei 2001).
- 3 *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000) noemt een percentage van 4 procent van de paren. J. Poelstra, 'Liefdewerk oud papier. Een eeuw uitvoerend huishoudelijk werk', in: R. van Daalen en M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998) 53-72, aldaar 54, noemt een percentage van de huishoudens met kinderen van gemiddeld drie. A. Truijens, 'Gezin in de tang', *de Volkskrant* (23 december 2000).
- 4 H. Pott-Buter en K. Tijdens (red.), *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 136.
- 5 Aangehaald door J. Fortuin, 'Zelfbeschikking-vrouwen van matrimoniaat naar emancipariaat?', *Socialisme en democratie, maandblad van de Wiardi Beckman Stichting*, 7/8 (augustus 1984) 244, 246, 249. Zie voor nadere gegevens mijn proefschrift *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Amsterdam 1998) 267.
- 6 O. Banks, *Faces of feminism. A study of feminism as a social movement* (Oxford 1981) 6. Banks baseert zich hierbij op een verwante visie van de marxistisch-feministe Juliet Mitchell.
- 7 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 25.
- 8 J.C.H. Blom, 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) CVIII (1993) 28-50.
- 9 Als geciteerd bij Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 155.
- 10 A. Ribberink, 'Feminisme revisited', *BMGN* 115, 1 (2000) 60-74.

11 A.M.
De N
kinde
(Utre
12 Ribbe
13 C. O
en Tij
Nede
14 More
15 Als ge
16 Ribbe
17 Gecite
in de
18 Ibide
ziel er
1898-
19 H.M.
cipatie
gestud
ding 19
20 In 1956
In 1960
21 H.M.
cent va
23 pro
behaal
uit het
(lyceu
22 Ribber
23 J.E. Ko
Smit, E
24 J. Smit
1968-1
25 L. van
26 O. Ban
neemsta
27 Dolle N
28 A. Meu
606-62
29 H. van
verande
30 Man V
driedui

uren zeventig, toen
e had. Als dat wel
ellicht betere struc-
t stand gekomen,
igvoorzieningen en
n vrouwen in het

derde feministische
n 'het werk af te
et er echter naar uit
wordt gemaakt. De
van nu beschouwt
steld en heeft geen
. En dat op zichzelf
orvenheid van het
e golf. ■

re versie.

ag: Sociaal en Cul-
e paren. J. Poelstra,
: R. van Daalen en
r gezondheid in de
2, aldaar 54, noemt
A. Truijens, 'Gezin
e eeuw (Amsterdam

oniaat naar eman-
man Stichting, 7/8
chrift *Leidsvrouwen*
Maatschappij (MVM)

xford 1981) 6. Banks
: Juliet Mitchell.
mflct (Amsterdam

ele beschouwingen
en dertig, *Bijdragen*
VIII (1993) 28-50.

- 11 A.M. van der Woude, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F.L. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985) 19-70. M. Morée, 'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. *Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu* (Utrecht 1992) 81-89.
- 12 Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 61-63.
- 13 C. Oudijk, *Sociale atlas van de vrouw 1983* (Den Haag 1983) 190, 191, 226, 234. Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen, leven en werk*, hoofdstuk 8. R. van Daalen, 'Vroege vrijgestelden, Nederlandse vrouwen en de arbeidsmarkt', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (1996) 121.
- 14 Morée, 'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt', 74-89.
- 15 Als geciteerd door Morée, 87.
- 16 Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 34, 35.
- 17 Geciteerd door L.E. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland* (Nijmegen 1981) 379.
- 18 Ibidem, 35, 36. Zie voor ontwikkelingen op het vlak van de huishoudtechnologie: R. Oldenziel en C. Bouw (red.), *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Nijmegen 1998).
- 19 H.M. in 't Veld-Langeveld, *Vrouw-beroep-maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie* (Utrecht 1969) 205-217. N. Teeuwen in: A. Schreuder e.a. (red.), *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993* (Hilversum 1993) 156.
- 20 In 1956 ging 44 procent van de meisjes naar ULO of VHMO, tegen 45 procent van de jongens. In 1966 waren de percentages resp. 52 en 50 procent.
- 21 H.M. in 't Veld-Langeveld, *Vrouw-beroep-maatschappij*, 205-217. In 1949 behaalde 44 procent van de jongens afkomstig uit een arbeidersmilieu het eindexamen gymnasium, tegen 23 procent van de meisjes; 44 procent van de jongens afkomstig uit een arbeidersmilieu behaalde het einddiploma HBS, tegen 36 van de meisjes; 51 procent van de jongens afkomstig uit hetzelfde milieu behaalde het einddiploma lyceum, tegen 39 procent van de meisjes (lyceum zonder MMS).
- 22 Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, hoofdstuk 2 en 3.
- 23 J.E. Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', *De Gids* (november 1967). Herdrukt in J. Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981* (Amsterdam 1984) 15-42.
- 24 J. Smit, 'Is het feminisme ten dode opgeschreven?' in: A. Palman e.a. (red.), *Tien over tijd. 1968-1978* (Den Haag: Man Vrouw Maatschappij, 1978) 50-76, aldaar 50.
- 25 L. van Doorne, 'Gesprek in de spiegel', in: Palman (red.), *Tien over tijd*, 18-22, aldaar 18.
- 26 O. Banks, *Faces of feminism*, passim. Zie verder Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, passim.
- 27 Dolle Mina (red.), *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd* (Amsterdam 1970).
- 28 A. Meulenbelt e.a., 'Feminisme in Nederland 1968-1975', *Te elfder ure* 20 (Nijmegen 1975) 606-622, aldaar 608.
- 29 H. van der Loo e.a., *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen* (Amersfoort 1984) 104.
- 30 Man Vrouw Maatschappij hield ledencijfers bij en telde op haar hoogtepunt in 1973 drieduizend leden. Dolle Mina was een veel vluchtiger beweging, maar heeft vermoedelijk

- ook nooit meer dan enkele duizenden leden/aanhangsters gehad. Na 1973 gingen deze bewegingen in kracht achteruit en werden de Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, fem-soc en de autonome vrouwenbeweging sterker. De Rooie Vrouwen telden op hun hoogtepunt in 1980 416 vrouwengroepen. Uitgaande van een gemiddelde van tien à vijftien leden van dergelijke groepen, was het ledenbestand vier- à zesduizend. Zie U. Jansz, *Vrouwen, ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam, 1983) 211. Duyvendak e.a. noemen voor eind jaren tachtig een aanhang van het feminisme van vierduizend, zie J.W. Duyvendak e.a. (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 276. Zie ook Van der Loo e.a., *Een wenkend perspectief?* 227, 228.
- 31 Bleich e.a. (red.), *Feminisme en politieke macht* 1 (Amsterdam 1982) 17–25.
 - 32 A. Meulenbelt, 'De ekonomie van de koesterende funktie' in: J. Outshoorn e.a. (red.), *Te elfder ure 20 Feminisme* 1 (Nijmegen 1975) 638–675. J. Outshoorn, 'Feminisme en marxisme: het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling', *TvV* 7 (1981) 339–359.
 - 33 A. Holtrop, *Huisvrouwen* (Amsterdam 1981) 5.
 - 34 Oudijk, *Sociale atlas van de vrouw* 1983, 12.
 - 35 Als geciteerd in: T. Dijkstra en J. Swiebel, 'De overheid en het vrouwenvraagstuk: emancipatiebeleid als mode en taboe', in: S. Sevenhuijsen e.a. (red.), *Socialisties-feministische teksten* 7 (Amsterdam 1982) 42–64, aldaar 44.
 - 36 A. Ribberink, 'De spanning tussen gelijkheid en verschil. Twintig jaar feminisme in Nederland' *Socialisme en democratie* 5 (mei 1988) 145–155.
 - 37 Oudijk, *Sociale atlas van de vrouw* 1983, 6.
 - 38 Ibidem, 156. In het jaar 1979–1980 waren de deelnamepercentages van jongens en meisjes aan het tweede jaar van het voortgezet onderwijs als volgt; jongens: 23,5 procent vwo, 21,7 procent HAVO, 54,8 procent MAVO; meisjes: 21,6 procent vwo, 21,2 procent HAVO, 57,2 procent MAVO.
 - 39 Ibidem, 12–15.
 - 40 Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 221–223, 231, 232. Morée, 'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt', 134.
 - 41 Morée, 'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt', 226, 227.
 - 42 G. Woltjer, *De economische manier van denken* (Bussum 1997) hoofdstuk 14 en 15.
 - 43 J. Smit, 'Is het feminisme ten dode opgeschreven?', in: A. Palman, e.a. (red.) *Tien over tijd*, 50–76.
 - 44 A. Bleich e.a. (red.), *Feminisme en politieke macht* 1, passim.
 - 45 W. Dorsman e.a. (red.), *Feminisme en politieke macht* 2 (Amsterdam 1983). Idem, *Tussenrapport herverdeling betaalde en onbetaalde arbeid* (Amsterdam 1984). Breed Platform vrouwen voor economische zelfstandigheid, *Van vrouwen en de dingen die aan haar voorbij gaan* (Den Haag 1984).
 - 46 A. Ribberink, 'De spanning tussen gelijkheid en verschil', 150.
 - 47 Duyvendak e.a. (red.), *Tussen verbeelding en macht*, hoofdstuk 1.
 - 48 J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964–1984* (Den Haag 1986) 283, 303.

1973 gingen deze
 bij van de Arbeid,
 en telden op hun
 delde van tien à
 sduizend. Zie U.
organisatie tussen
 eind jaren tachtig
 e.a.(red.), *Tussen*
 Amsterdam 1992)

oorn e.a. (red.),
 'Feminisme en
 regeling', TvV 7

agstuk: emanci-
 pinistische teksten

feminisme in

gens en meisjes
 ; procent vwo,
 cent HAVO, 57,2

'Mijn kinderen

en 15.
Tien over tijd,

)). Idem, *Tus-*
reed Platform
n haar voorbij

4-1984 (Den

- 49 M. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (Den Haag 1989) 243.
- 50 B. Hooghiemstra en M. Niphuis-Nell, *Sociale atlas van de vrouw, deel 2, Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren* (Den Haag 1993) 228, 234.
- 51 Er is discussie over de vraag of de toename van veroordelingen in alle vormen van seksuele misdrijven in de jaren tachtig te danken is aan deze gunstige ontwikkelingen of dat het (voornamelijk) het gevolg is van een daadwerkelijke stijging van het aantal gepleegde wandaden, waaronder met name de verkrachtingen moeten worden genoemd. Zie M. van Delft, *Sociale atlas van de vrouw 1. Gezondheid en hulpverlening. Seksualiteit en (seksueel) geweld* (Den Haag 1991) 106, 107.
- 52 N. Zeegers, 'De invloed van feministische definities in het strafrecht', *Historica* (februari 2001) 9-11.
- 53 C. Brinkgreve, 'Old boys, new girls. De toegang van vrouwen tot elites', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (juli 1999) 2, 164-184.
- 54 *Sociaal en Cultureel Rapport 1988* (Alphen aan den Rijn 1988) 187. M. Bosch, 'Tussen bureaucratie en wetenschap. Twintig jaar universitaire emancipatie in Nederland', *Lover. Tijdschrift over feminisme, cultuur en wetenschap* (1999) 3, 18. Hierbij moet als kanttekening worden geplaatst dat de studiekeuze nog in hoge mate gebeurt langs traditionele genderlijnen. Met name het geringe aandeel van meisjesstudenten in de bètastudies is significant.
- 55 C. Brinkgreve, *De belasting van de bevrijding* (Nijmegen 1988).
- 56 Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', 41-42.